

Yayın Geliş Tarihi: 30.07.2023

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Akdeniz, Safiye. "Ermeni Harfli Türkçe Romanlarda Din Kurumu ve Çağdaşı Arap Harfli Romanlarla Karşılaştırılması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 65-89.

Araştırma Makalesi

ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE ROMANLARDA DİN KURUMU VE ÇAĞDAŞI ARAP HARFLİ ROMANLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

(THE RELIGIOUS INSTITUTION IN TURKISH NOVELS WITH
ARMENIAN LETTERS AND THEIR COMPARISON WITH
CONTEMPORARY NOVELS WITH ARABIC LETTERS)

Safiye AKDENİZ*

Öz: *Bu çalışmada Arap harfli ilk Türkçe romanlardan önce Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış, Akabi Hikâyesi (1851), Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi (1862) ve Bir Sevil Zevce (1868) başlıklı metinlerde Batılılaşmanın/modernleşmenin -her türlü toplumsal yapı üzerinde belirleyici rolü bulunan - din kurumunu nasıl etkilediği ve bunun edebî metinlere ne şekilde yansıtıldığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Müslüman Osmanlı yazarların yazmış oldukları ilk romanlarda bu konunun nasıl ele alındığı araştırılmakta ve iki kesimin bu açıdan karşılaştırılması yapılmaktadır. İki kesimde de değişim büyük ölçüde Batı kaynaklıdır. Modernizm, Batı dünyasıyla güçlü bağları olan Ermeni toplumunda daha erken başlar. Mezhep ayrılıklarının çok keskin olduğu Ermeni cemaatinde değişim kiliseyle modernleşme yanlıları arasında bir çatışmaya yol açar. Ermeni yazarlar bu çatışmayı eserlerinde konu edinirler. Müslüman Osmanlı toplumunda bu etkiler biraz daha geç başlar. Din kurumu bundan*

* ORCID: 0000-0002-8227-9628

Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
safiye.akdeniz@ege.edu.tr.

etkilenir ancak bu etki söz konusu romanlarda genellikle dile getirilmez veya görmezlikten gelinir. Bu kurumun varlığı, savunusu veya onunla girişilen hesaplaşma sınırlı bir biçimde ifade edilir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni harfli ilk Türkçe romanlar, Arap harfli ilk Türkçe romanlar, Din, Modernizm, Tanzimat Dönemi*

Abstract: *This article studies some Turkish novels written in Armenian letters before the first Turkish novels in Arabic letters were published in order to examine the far-reaching social effects of Westernization/modernization. Close readings of Akabi Hikâyesi (1851), Karnig, Gülyünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi (1862) and Bir Sefil Zevce (1868) demonstrate how Westernization/modernization affected the institution of religion and how this is reflected in literary texts. This study also examines how this issue was handled in the first novels written by Muslim Ottoman writers and the two sets of novels are compared in this respect. In both sets of novels, the change originated from the West. Modernism began earlier in Armenian society, which had strong ties to the Western world. In the Armenian community, where the sectarian divisions were much sharper, the change led to a conflict between the church and the proponents of modernization. Armenian writers dealt with this conflict in their texts. In the Muslim Ottoman society, these effects began a little later. The religious institution was affected by this, but this effect was often not mentioned or simply ignored in the texts. In the said texts, not much reference is made to the existence of this institution, and it is defended or reckoned with in a limited manner.*

Keywords: *First Turkish novels in Armenian letters, First Turkish novels in Arabic letters, Religion, Modernism, Tanzimat Period.*

GİRİŞ

Osmanlı, imparatorluk olmanın tabiatı gereği bünyesinde farklı milliyet ve inanca sahip birçok halkı barındırmıştır. Osmanlı üst kimliği altında aynı toprakları paylaşan bu büyük nüfusun idaresi konusunda devlet yönetiminin/yöneticilerin uzun yıllar uyguladığı merkezin taşra üzerinde belirleyici ve baskın olduğu bir hükümet etme biçimi mevcuttur. Bu anlayış Osmanlı'nın 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Rusya gibi modern emperyal güçlerle karşılaşmasıyla birlikte sarsıntıya uğrar. Çağı ve farklı sahalardaki gelişmeleri takip etmekte geç kalmış olmanın yarattığı büyük güç kaybı, birçok konuda olduğu gibi gayrimüslim tebaayla olan ilişkinin içeriğinde de değişimlere yol açar. Merkezî/hâkim yönetim, dış güçlerin isteğiyle onlarla aynı/benzer inanca sahip gayrimüslim tebaanın haklarını ve mevcut düzen içindeki konumunu yeniden gözden geçirmek zorunda kalır. Üzerinde yıkıcı bir etki yaratan bu durum, Osmanlı'yı kendini sorgulamaya ve düzenin/hâkimiyetin yeniden sağlanması için düşünmeye yöneltir. Problemin çözümü konusunda Osmanlı bürokratlarının bulduğu başlıca yol devlet sisteminin ve ülkenin modernleştirilmesidir.¹

Modernleşme Osmanlı Devleti'nin gündemine bir zorunluluk olarak girdikten sonra sıra ülkedeki muhtemel çözülmenin önüne geçebilmek için gayrimüslim tebaanın aidiyet duygusunu güçlendirecek girişimlerde bulunmaya gelir. Batılı güçlerin de etkisiyle devlet tarafından başlatılan bu sürecin ilk resmi adımları Tanzimat Fermanı (1839) ve ardından Islahat Fermanı'yla (1856) atılır. Islahat Fermanı gayrimüslim tebaanın haklarını bir hayli genişletir. Buna göre, Osmanlı Devleti vatandaşı olarak herkes hukuksal anlamda eşit haklara sahip olacaktır. Osmanlılık /Osmanlılık da bu amaca hizmet etmek üzere 19. yüzyılın ilk yarısında üretilmiş bir düşünce sistemidir ve Balkan Savaşı'ndaki kayıplara kadar -içeriği ve düzeyi değişmekle birlikte- varlığını sürdürür. Temelde halkları bir araya getirmeyi hedefleyen bu yaklaşım uzun vadede amacının aksine halkların birbirinden daha fazla uzaklaşmasına sebep olur. Ancak bu süreçte “*aynı ülkede fakat farklı kompartımanlarda yaşayan Osmanlı tebaası*”² arasında kısmi bir ilişkinin kurulabildiği ve Osmanlı üst kimliği altında bazı sahalarda -siyasi, toplumsal, kültürel- kimi olumlu iş birliklerin veya gelişmelerin kaydedildiği görülür. *Edebiyat söz konusu olduğunda ise gayrimüslimlerin 19. yüzyılın geç dönemlerine değin imparatorluk bünyesinde*

1 Fatih Altuğ, “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında İmparatorluk Medeniyet Yerlilik Yabancılaşma ve Din”, *Tanzimat ve Edebiyat* 'ın içinde, ed. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020), 71.

2 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2010), 244.

*yaratılan edebî faaliyetlere hem üretici hem de tüketici anlamında katkıda bulunduğu ve bu alanın bir parçası olduğu söylenebilir*³.

Bu çalışmada Osmanlılık düşüncesinin etkisiyle üretilen Ermeni harfli Türkçe metinlerden Latin harflerine aktarılan üç romanda, modernleşme hareketlerinin Ermeni cemaati üzerindeki etkisi din kurumu üzerinden okunmaya ve çağdaşı Arap harfli Türkçe metinlerle -aynı kurum merkeze alınarak- karşılaştırılmaya çalışılmaktadır. Böylelikle modernleşmenin aynı coğrafyada yaşayan iki toplum tarafından nasıl karşılandığı ve yaşandığının belirlenmesi hedeflenmektedir. Din kurumunun seçilmesindeki başlıca sebep, modernleşmede büyük oranda Fransa'nın örnek alınması Fransa'da ise modernleşmenin ülkenin yönetiminde söz sahibi olan ve birçok kurum üzerinde baskın bir etkisi bulunan kiliseyle girişilen mücadeleyle başlamasıdır. Bu mücadelenin en önemli sonuçlarından biri olan sekülerleşme, bilimin ve aklın inancın karşısında güç kazanmasına yol açar. Böylelikle ülkenin yönetiminde ve her türlü ilişkinin (toplumsal, siyasi, ekonomik vb.) tesisinde belirleyici olan kilisenin rolünü zayıflatır. Benzer bir etki ruhban sınıfının ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu Ermeni cemaati için de geçerlidir. Ermeni cemaati de daha çok kendi çıkarlarına odaklı, gelişmeye kapalı patrikhane çevresiyle mücadele ederek modernleşmeye çalışır.

19. yüzyılda varlıklı Ermeniler ve Osmanlı Devleti tarafından Avrupa'ya birçok Ermeni genç gönderilir. Bu gençler başta milliyetçilik olmak üzere farklı düşünce akımlarından etkilenerek döndükleri İstanbul'da hem kendi cemaatlerinin hem de Müslüman halkın modernleşme mücadelesine katkı sağlarlar. "*Hıristiyan cemaatlerde uluslaşma ve laikleşme birlikte başlar*"⁴. Nitekim "*19. yüzyıl Ermeni modernleşmesi dinsel cemaat kimliğinden sıyrılarak laik bir etnik kimlik kazanma süreci*"⁵dir. Bu sürecin şekillenmesinde yukarıda sözü edilen Batıda eğitim almış gençlerin ülkeye getirdikleri yeni fikirlerin, bu doğrultuda açılan modern eğitim kurumlarının, günlük Ermeni dilinin yazı dili olarak benimsenmesi için verilen çabaların ve gelenekçi patrikhane çevresiyle girişilen mücadelenin rolü büyüktür.

Osmanlı yönetimi, topraklarında yaşayan yabancı uyruklu nüfus ve onlarla temas halinde bulunan gayrimüslimler vasıtasıyla Batılı düşünceyle

3 Günil Özlem Ayaydın Cebe "*19.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*" (Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi 2009), 267.

4 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007), 228.

5 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 5* (2007):91.

Tanzimat'tan önce tanışmış olsa da⁶ modernleşme hareketinin Müslümanlar arasında hız kazanması 19. yüzyılın başlarında gerçekleşir. Modernleşme sürecinde her iki toplum için de Batı önemli bir referans kaynağıdır. Ancak Batıyla bağları daha eski ve güçlü olan Ermeni toplumunda modernleşme daha erken başlar ve daha hızlı gelişir. Osmanlının Batılı dilleri öğrenme konusunda uzun yıllar isteksiz davranması ve bu tavrın gerisindeki büyülenmeci zihniyet Batıyla temasın ve orada kaydedilen yeniliklerin takibinin ve aktarılmasının önündeki önemli engellerden biridir. Avrupa'ya gönderilen Müslüman gençlerin ülkeye taşıdığı düşüncelerin etkisiyle hızlanan modernleşme, Ermeni toplumundan farklı olarak dinî çevrelerle değil hükümet ve hükümet etme şekliyle girişilen bir mücadele olarak biçimlenir. Batıdan alınan düşüncelerin rasyonalist, pozitivist ve materyalist bir içerik göstermesi bu gençlerden bazılarının inançlarının sarsılmasına sebep olur. Bu sarsıntının izlerini Batılı etkilerle yaratılmış metinlerde Şinasi'den itibaren görmek mümkündür. Bu durum aynı zamanda Tanzimat'la birlikte görülen din ile devlet arasındaki nisbî uzaklaşmanın ve laikleşmeye doğru giden uzun sürecin başlangıcıdır.⁷

Kurgusal olmakla birlikte roman çoğunlukla yaratıldığı döneme tanıklık eder veya çağının ruhunu aksettirir. Nitekim Şerif Mardin bu dönem *romanlarını yeterince değerlendirmemiş bir kaynak* olarak niteler⁸. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde modernleşmenin başladığı dönemlerde yazılan ve türünün ilk örnekleri olan Osmanlı edebiyatına ait Ermeni ve Arap harfli ilk Türkçe romanlar karşılaştırılarak modernleşmeyle birlikte bu metinlerde din kurumuna karşı nasıl bir tutum sergilendiği belirlenmeye çalışılmaktadır.

Ermeni Harfli İlk Türkçe Romanlar

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler Türkçeyi öğrenmekte ve kullanmakta bir sakınca görmezler. Ancak yazacakları metinleri, kutsal bir anlam yükledikleri ve aralarındaki bağın sembolü gibi gördükleri Ermeni alfabesiyle oluştururlar⁹. Söz konusu Türkçe romanları yazan Katolik yazarların Ermeni alfabesini kullanmaları ise onların Ermeni kimliğiyle olan

6 Selin Tunçboyacı, "Akabi Hikayesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19.yy Osmanlı Modernleşmesi" (Yüksek lisans tezi, Bogaziçi Üniversitesi, 2001), 33.

7 Ejder Okumuş, "Osmanlı Şibih-laik Tanzimat Devleti'nin Oluşum Sürecinde Ekonomide Laikleşmenin Belirtileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*. Cilt:19, Sayı:1 (2006):177.

8 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. içinde, (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 30.

9 Türkler tarih boyunca 13 farklı alfabe kullanmalarına rağmen Ermeniler tek bir alfabe kullanmışlardır.

başının devamına ekstra bir vurgu yapar¹⁰. Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış metinlerden ilk roman örnekleri Hovsep Vartanyan'ın *Akabi Hikâyesi* (1851) ve *Boşboğaz Bir Adem, Lafazanlık ile Husule Gelen Fenalıkların Muhtasar Risalesi* (1852), Hovhannes H. Balıkcıyan'ın *Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi* (1863) ve Hovsep Maruş'un *Bir Sefil Zevce* (1868) ve Viçen Tilkiyan'ın *Gülünya Yahut Kendi Görünmeyerek Herkesi Gören Kız'ı* (1868)'dir.¹¹ Bu eserlerden Viçen Tilkiyan'ın eseri elimizde bulunmadığından *Boş Boğaz Bir Adem*'in ise türü tartışmalı olduğundan bu çalışmada aşağıdaki üç roman üzerinde durulmaktadır.

Akabi Hikâyesi Ermeni toplumundaki mezhep çatışmalarını üç ayrı çiftin ilişkisi üzerinden aktarır. Bunlar, Akabi ve Hagop, Akabi'nin annesi Anna ve babası Boğos ile Rupenig ve Fulik çiftleridir. Anna Ortodoks olmasına rağmen Katolik Boğos'u sever ve sevgililer yakınlarının ve cemaatin ileri gelenlerinin engellemelerine rağmen evlenirler. Ancak nikâhı kıyan papaz Ermeni Patriği tarafından cezalandırılır. Boğos Londra'ya kaçmak zorunda kalır. Anna'nın dünyaya getirdiği Akabi, Boğos'un abisi Bağdasar tarafından alıkonduğundan genç kadın kızımdan uzak münzevi bir hayat sürer. Akabi de tıpkı annesi gibi Katolik olan Hagop'a âşık olur. Söz konusu çift de yakınlarının uyguladığı maddi ve manevi büyük bir şiddete maruz kalır. Nihayetinde Akabi ilaç içerek intihar ederken Hagop üzüntüden hayatını kaybeder. Bir üçüncü çift ise ilişkileri evlilikle sonlanan ve her ikisi de Katolik olan Rupenig ve Fulik çiftidir. Rupenig, Fulik'e ilgi duysa da Fulik aynı zamanda akrabaları olan Rupenig'den hoşlanmamaktadır. Ancak Rupenig'in Katolik ve varlıklı oluşu bu evliliğin Fulik'in ailesi tarafından onaylanmasını sağlar. Özetten de anlaşılacağı üzere metinde vurgulanan aynı milliyete sahip Ermenilerin din/mezhep üzerinden yaşadıkları bölünmüşlük halidir. Ayrıca romanda, din önderlerinin toplum üzerinde ve karar mekanizmalarında çok önemli bir aktör ve baskı unsuru olduğu ve bu sebeple modernleşmeyi kendileri için büyük bir tehdit olarak gördükleri vurgulanır.

Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi de iki ayrı aşk hikâyesinin hüsrarla sonlandığı trajik tonda bir metindir. Romanın başkahramanlarından Karnig Fransa'da bulunmuş, orada saatçilik mesleğini öğrenmiş, yenilikçi fikirlere sahip, nizamname taraftarı bir gençtir. Gülünya'yla birbirlerini sevmektedirler. Ancak modernleşme muhalifi Gülünya'nın babası

10 Erkan Erginci, "Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi" (Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2007), 24.

11 Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Tercüme ve Telif Romanlar", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Türk Edebiyatı) Tebliğler* içinde (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985): 195.

Ğugas bir toplantıda Karnig'e hakaret edip tokat atar. Bunun üzerine genç adam üzüntüden yataklara düşer ve vefat eder. Sevdiği erkeği kaybeden Gülünya onun mezarı başında ilaç içerek canına kıymak ister. Tesadüfen orada bulunan Karnig'in arkadaşı Dikran onu bu fikrinden vazgeçirir. Gülünya, canına kıymak yerine Karnig'in bundan sonra onu sevgili olarak görmesi teklifini kabul eder. Bu teklifi kabul etmesinin sebebi, Dikran'ın da nizamname yanlısı olmasıdır. Fakat nizamname karşıtı Ğugas kızını kendisiyle aynı dünya görüşüne sahip cahil birisiyle evlenmeye zorlayınca Gülünya intihar eder ve ardından Dikran da üzüntüden ölür.

Bir Sefil Zevce de trajik biçimde sonlanan bir aşkı işler. Eserin başkahramanı Vartug küçük yaşta bir deniz kazası geçirir ve kazadan Kırım'a giden bir gemi tarafından kurtarılır. Kazazede kız çocuğu Kırım'da varlıklı iş insanı Sergey Petroviç tarafından evlat edinilir. Kırım'da büyüyen Vartug genç bir kız olarak İstanbul'a döner ve Mardiros adlı bir sarrafla evlenir. Nizamname karşıtı, sahtekâr biri olan Mardiros'un tek amacı ortağı Krikoryan Mikayel'le birlikte Vartug'un tüm servetini ele geçirmektir. Eşinin gerçek yüzünü gören Vartug o sırada İstanbul'a henüz dönmüş olan Sebuğ'a âşık olur. Sebuğ Batı'da eğitim almış nizamname taraftarı bir gençtir. İkili ilişkilerini gizlice yürütürler ve Vartug hamile kalır. Sevgililer Paris'e gidecekken Mardiros ve Krikoryan Vartug'u kaçırmaya çalışırlar. Aylar sonra Sebuğ, Vartug'u bulur. Bir kızları olur ancak Vartug hayatını kaybeder. Ölmeden kısa süre önce Sebuğ'un yakın arkadaşı Artin'in, Vartug'un kardeşi olduğu anlaşılır. Kızını bulmasıyla kaybetmesi bir olan Veronika ise üzüntüden bir yıl sonra hayatını kaybeder. Modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde yaşanan değişimin konu edildiği eserde taraflar diğer iki romanda olduğu gibi modernleşme yanlısı ve karşıtı biçiminde kurgulanır.

Arap Harfli İlk Türkçe Romanlar

Batılılaşmanın Türk edebiyatındaki önemli göstergelerinden biri olan roman, Batılılaşmayı yaymanın ve benimsetmenin bir aracı olarak kullanılır. İlk Müslüman/Türk roman yazarlarına bakıldığında bunların büyük oranda modernleşme taraftarı bürokratlar olduğu görülür. Tanzimat dönemi romanları modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde ve beraberinde evlilik kurumunda meydana gelen değişimi, Batılılaşmanın özellikle üst tabakadan genç erkekler tarafından nasıl algılandığı ve yaşandığı konularını ele alır.¹² Bu dönem yazarları faydacı bir tutum sergilemeleri ve çoğu kez sanatçı olmanın yanı sıra bir öğretmen gibi de davranmaları sebebiyle birçok türde metin

12 Mardin, "Tanzimat'tan ", 32.

yazarlar. Öğretmen rolünü ve sosyal faydayı çok daha fazla içselleştiren ve çok sayıda eser veren Ahmet Mithat tarzıyla ayrı bir kategori, eserleri ise önemli bir yekûn oluşturur. Bu sebeple bu çalışmada Tanzimat romanları bir bütün olarak konumuz açısından gözden geçirilse de makalenin hacmi gereği öncelikle aşağıdaki metinler incelenmektedir: *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* (1872), *İntibah* (1874), *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* (1875) *Cezmi* (1880), *Bahtiyarlık* (1885), *Sergüzeşt* (1887), *Turfanda mı yoksa Turfa mı* (1892), *Muhâdarât* (1892), *Zehra* (1896), *Araba Sevdası* (1898).

Arap Harfli İlk Türkçe Romanlarda Din

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda dinin görünme hallerinden biri, inançlı sıradan insanların davranışlarının gerisinde yatan önemli bir referans kaynağı olma biçimindedir. Müslümanlar günlük hayatlarını düzenlerken, başlarına gelen olayları açıklamaya çalışırken, türlü musibetlerden sakınırlar vb. ona başvurur veya sığınır. İnançlı olmaya çoğunlukla dinin hükümlerini sahiplenme, kabullenme, sorgulamama ve isyan etmeme hali eşlik eder. Din kişilerin zihniyetini ve davranış biçimini şekillendirirken kendini kimi ibadetlerle gösterir. Namaz, oruç, hac, zekât, dua vb. İslamiyet'in bir Müslüman'ın günlük hayatındaki önemli göstergeleridir. Romanlar bu açıdan incelendiğinde bu türden konulara halkla ve geleneksel kültürle bağı daha güçlü olması sebebiyle Ahmet Mithat'ın yer verdiği görülür. Onun dışında kalan yazarların metinlerinde bir ibadet ve toplanma mekânı olarak camiden, dinin temel unsurlarından ve günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olan ezandan ve namazdan, her yıl coşkuyla karşılanan ramazandan ve oruçtan, zekât, hac gibi ibadetlerden pek bahsedilmez. Ahmet Mithat ise eserlerinde birçok milletten ve dinden insana yer vererek başta Hıristiyanlık olmak üzere farklı dinlere, bu dinlere ait ibadetlere ve kavramlara değinir. Ayrıca yazar Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında karşılaştırma yaparak Müslümanlığı savunur.

İlk Türkçe romanlar içinde bu açıdan dikkat çeken eser, alafranga züppe tipinin ilk temsilcilerinden Bihruz'un Müslümanlıkla olan ilişkisine de değinen *Araba Sevdası*'dır. Romanda Bihruz kendince sevgilisi olarak gördüğü Periveş'in öldüğü haberini alınca içine kapanır. Zamanını kırlarda dolaşp, Fransızca romantik romanlar okuyarak geçirir. Bir akşam yine Fransızca şiir okumaya çalışırken duyduğu davul sesiyle ramazan ayının geldiğini anlar. Özellikle ramazanın on beşinden sonra yaşanan gezinti âlemlerini ve eğlenceleri düşünerek mahzunlaşır. Kendisi için daima bir neşe kaynağı olan bu eğlenceler Periveş'in ölümüyle üzüntüye dönüşür. Bu ruh haliyle oruç tutmaya karar verir. *"İnşallah otuz ramazan oruç tutayım, camilere gideyim, ibadet edeyim,*

Kalpakçılarbaşı'na gitmeyim, Beyazıt Meydanı'ndan geçmeyim, Şehzadebaşı'na çıkmayım, buralara gidersem de kimselere bakmayım!.."¹³ Bihruz'un bu kararını hayata geçirmesi ev halkı tarafından sevinçle karşılanır. Dadı kalfanın "*Aferin beyim, Allah kabul etsin. Gördün mü?.. Ben demez miydim, benim beyim elbette bir gün uslanır diye, lakin namaz da kılmalı namazsız oruç olmaz.*"¹⁴ sözleri, bu davranışın Bihruz için alışıldık bir durum olmadığını göstermektedir. Bihruz, ramazan ayı boyunca öğlen on iki buçuk gibi kalkar abdestini aldıktan sonra saat üç gibi konaktan çıkıp Beyazıt, Ayasofya ya da Şehzade Camii'ne giderek hafızları ve vâizleri dinler. Ardından büyük cemaatle ikinci namazını kıldıktan ve Şehzadebaşı kalabalığını uzaktan izledikten sonra konağa döner. Misafirleriyle iftar eden Bihruz, misafirlerinden kendine uygun birini bulduğunda Süleymaniye Camii'ne teravihe dahi gider. Yine aynı Bihruz, ezan vakti Beyazıt'ta insanlar iftara yetişmeye çalışırken hanımlara laf atarak rahatsız eden çapkın erkekleri eleştirir.

Yukarıda sıralanan olaylar ve aktarımında kullanılan üslup dikkate alındığında yazarın alafranga züppe Bihruz'un bu ani dindarlık halini yadırgadığı görülür. Öncelikle Bihruz ramazanın gelişini çalınan davullar vasıtasıyla tesadüfen fark eder. Oruç tutmaya karar veriş ise dinî bir yükümlülüğü yerine getirmekten ziyade yaşadığı sözde yas süreciyle Ramazan ayının inanana yüklediği ruh hali arasında bir uygunluk bulmasındandır. Periveş'in öldüğünü düşünen Bihruz, kendine neşe veren her türlü eğlenceden uzak durduğu bir sırada hayattan elini eteğini çekme haline ramazan ayını uygun bir eşlikçi olarak görür. Nitekim Mösyö Piyer'in öğrencisindeki bu durgunluğa ve aşk konusuna gösterdiği ilgisizliğe karşı bir çare olarak görüp getirdiği *Manon Lescaut* başlıklı romanı okuduğu gece Bihruz o kadar geç yatar ki ertesi gün oruç tutmaz.

Bihruz aynı günün akşamı Direklerarası'na doğru yürürken Periveş'le karşılaşır. Periveş'in yaşadığını ve aslında bir arabası olmadığını öğrenir. Böylece Bihruz içinde bulunduğu ruh halinden sarsıcı bir biçimde çıkar. Recaizade, alafranga Bihruz'un bu davranışları vasıtasıyla aslında belli bir kesimin dini algılama ve yaşama biçimi hakkında dolaylı da olsa bilgi vermiş olur. Romandaki aktarımlardan ramazan ayında İstanbul'un canlandığı, eğlence anlamında büyük bir hareketlilik yaşandığı ve Bihruz'un ramazanla ilgili algısının da bu yönde olduğu anlaşılır. Mesire yerlerinde yaşanan yaya veya arabalı hanımlara laf atma, takip etme gibi Müslümanlığa yakışmayan tavırların ramazanda bu kez şehrin merkezinde tekrarlandığı belirtilir. Alafranga meraklısı bir kesimin davranışları olarak aktarılan bu durumun yine bir

13 Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Haz.Fatih Altuğ (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 285.

14 Recaizade Mahmut Ekrem, "*Araba*", 286.

alafranga züppe olan Bihruz tarafından eleştirilmesi oldukça ironiktir. Modernleşme taraftarı olması sebebiyle Rezaizade'nin dikkatleri ve eleştirileri de hayli önemlidir.

Konuyla ilgili dikkat çeken bir diğer metin Ahmet Mithat'ın *Felâton Bey ve Râkım Efendi* romanıdır. Romanın başkahramanlarından Râkım çoğu araştırmacı tarafından modernleşmeyi doğru anlamış örnek Osmanlı efendisi olarak sunulmaktadır. Râkım Efendi ve ailesi bu açıdan gözden geçirildiğinde İslam'ın beş şartına ilişkin bir işarete günlük hayatlarında rastlanmaz. Râkım daha çok yabancılarla temas kurar, günlük rutini dünyevi meşgalelerden oluşur, Fransız bir metresi vardır, İngiliz bir ailenin kızlarına ders verir. Râkım, Müslüman bir ailenin günlük yaşamı ve alışkanlıkları hakkında bilgi edinmek için evinde misafir ettiği İngiliz aile Ziklaslara daha çok haremlik, selamlık ve kölelik konusundan bahseder. Ailenin kızları daha çok Canan'ın evdeki konumu ve Râkım ile olan ilişkisini merak ederler. Benzer bir biçimde evini gezdirdiği Fransız metresi Josephino'ya da İslamiyet'in şartlarından bahsetmez. Akşam yemeğinde Josephino ve Râkım birlikte rakı içerler. Tüm hizmetlerini ise Canan görür. Josephino'yu pikniğe gitmek için evinde misafir ettiği gecenin sabahında aile uykudan kalktıkları halleriyle (gecelik) bir arada bulunurlar. Metinde ailenin piknikten döndüğü sırada ezan okunduğu belirtilir. Ezan, namaz kılmak için bir çağrı olmaktan ziyade eve dönme zamanının geldiğini ihtar eden bir unsur/uyarı gibi işlev görür.

Romanda din konusuna bir de Ziklasların kızı Can'ın, Râkım'a âşık olup yatağa düşmesi sebebiyle değinilir. İslamiyet kişinin din değiştirmeksizin bir Müslüman'la evlenmesine izin vermektedir. İslamiyet buna yer vermese de Ziklas kızının Müslüman olmasında hiçbir sakınca olmadığını, herkesin aynı Allah'a inandığını belirtir.¹⁵ Ahmet Mithat'ın kahramanına bu sözleri söyletmesi aslında Osmanlı halkının çok da yabancı olmadığı din ve mezhep değiştirme durumuna olumlu yaklaşıldığını gösterir. Ancak bu durum daha çok bir Hıristiyan, Müslümanlığı kabul ettiğinde makbul sayılır. Metinde İslami açıdan bir hassasiyet taşıyan ve bu yönüyle öne çıkan kişi Fedai Kalfa'dır. Evlerinde misafir ettikleri Josephino'nun geceyi Râkım ile geçirdiğini düşündüğü için Josephino'dan helallik isteme ihtiyacı duyar.

Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat'ta, evin babası hacıdır. Ancak Hacıbabanın namaz kıldığını, camiye gittiğine veya oruç tuttuğuna tanık olmayız. Sadece Hacıbabanın odasının tasviri yapılırken bir köşede duran seccadeden bahsedilir. Hacıbabanın tüm dikkati modernleşmeyle birlikte değişen kadın

15 Ahmet Mithat, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*, Haz. Kazım Yetiş vd. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2000), 246.

erkek ilişkisi ve mesire yerlerinde arabayla gezmeye çıkan Müslüman kadın ve erkekler arasında yaşanan yeni iletişim biçimine yöneliktir. Bir çeşit piyasaya dönüşen bu yerler ve kadınların sokaklarda maruz kaldığı rahatsız edici davranışlar eleştirilir. Hacıbabâ, Hıristiyanların bu konuya yaklaşımıyla Müslüman ahalinin tavırlarını karşılaştırarak onları daha edepli bulur. Hacıbabâ'nın, evlatlığı olan Fitnat'ı bu tehlikeden korumak için başvurduğu yol onu hiç sokağa çıkarmamaktır. Hacı olan bir kişinin bu tutumu okuyucuda Müslümanlıkla yasağın veya baskının aynı kategoride değerlendirilmesine yol açar. Çünkü Hacıbabâ, Fitnat istemediği halde onu kendisinden çok yaşlı fakat varlıklı birisiyle hileye başvurarak evlendirir. Bu okuyucunun algısı olmakla birlikte yazar, eserde Hacıbabâ'yı doğrudan eleştirmez.

Tanzimat dönemi romanlarında günlük hayatın bir parçası olarak karşımıza çıkan ve özellikle Müslüman kadınları ilgilendiren dinî kaide örtünmedir. Fatma Aliye Hanım edebî olmayan eserlerinde çok eşlilikle birlikte ele aldığı örtünme konusuna asli bir unsur olmamakla birlikte romanlarında da değinir. Yazarın *Muhâdarât* adlı eserinde başkahraman Fazıla, intihar mektubu bırakarak İstanbullu Müslüman bir aileyle birlikte Beyrut'a gider ve onların yanında çalışmaya başlar. Bu sırada tesadüfen Fıstıklık denen bir mesire yerinde eski nişanlısı Mukaddem ile karşılaşır. Sırrını kimseye açmamasını söylemek için onunla buluşur. Fazıla bu buluşmaya giderken yöresel bir kıyafet olan beledi çarşaf giyer. Yazar, *Beyrut'ta kadınların çarşıya çıkıp alışveriş yaptıklarını ve kibar aileler dâhil tüm kadınların bu çarşafı giydiğini, ecnebi ve memur hanımları bu kuraldan muaf olsa da rahat hareket edebilmek için onların da bu çarşafı kullandığını belirtir*.¹⁶ Dolayısıyla romanda örtünme dinî bir gerekliliğin yanı sıra kadınların daha özgür hareket edebilmelerinin bir aracı olarak ifade edilir. Örtünmenin yöresel bir yorumu olan çarşaf Müslüman veya gayrimüslim tüm kadınların sokağa çıkmasını, hayata karışarak sosyalleşmesini kolaylaştıran bir vasıta işlevi görür.

İslam inancına göre buluğ çağına giren genç kızların örtünmesi ve yabancı erkeklere görünmemesi gerekmektedir. Romanlarda Müslümanların evlerinin haremlik ve selamlık olmak üzere iki kullanım alanına sahip olduğu neredeyse her romanda belirtilse de örtünme özellikle vurgulanan bir konu değildir. Ancak mesire yerlerinde gezen hanımların yüzlerini karşıdakinin görmesine imkân verecek tül den bir örtüyle (yaşmakla) örttükleri söylenerek bu yeni tarz giyinme biçimi dolaylı yoldan eleştirilir. Tanzimat romanlarında Batılı tarzda giyinen kadınlara karşı takınılan olumsuz tavra karşı eleştirel bir tutum sergileyen kişi ise Samipaşazâde Sezâî'dir. Yazar, *Sergüzeşt* romanında Asaf

16 Fatma Aliye, *Muhadarat*, Haz.Emel Aşa (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996), 252.

Paşa'nın kardeşinin kızlarının vapur yolculuğu sırasında muhafazakâr giyimli kadınlar tarafından kınanması olayında genç kızların tarafında yer alır.¹⁷ Böylece örtünme konusunda Sezâi, genelden farklı bir tutum sergiler. Ancak bu husus romanda detaylandırılmaz.

Kurgusal olmayan çalışmalarında İslamiyet ve kadın konusuna geniş yer veren Fatma Aliye Hanım büyük bir günah olduğundan *Muhâdarât*'ta Fazıla'nın intihar etmesine izin vermez. Benzer bir tutum *Zehra* romanındaki Zehra için de sergilenir. Ancak ondan önce yazılmış *Sergüzeşt*'te Dilber, cebinde İstanbul'a gidiş bileti olmasına rağmen kendini Nil'in sularına bırakarak intihar etmeyi seçer. Dilber'in etrafında onu bu eyleminden alıkoyacak manevi bir destek veya varlık göremeyişi oldukça dikkat çekicidir.¹⁸ Dilber dışında Fitnat ve Sırrı Cemal de İslam dinince yasaklanmasına rağmen intiharı seçen kadın kahramanlardır. Bu eserlerde intiharın İslam dininde günah olduğu belirtilmez.

İslamiyet'in ilk Türkçe romanlarda görülme şekillerinden bir diğeri onu siyasi bir çözüm yolu, bir kurtuluş vasıtası olarak değerlendirmek biçimindedir. Mizancı Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanında ülkenin içinde bulunduğu çıkmazın İslam birliği ile çözülebileceğini savunur. Bunun için de iyi bir eğitim sistemine ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Mansur, inançlı bir insandır. Onun inancı davranışlarında doğru ve dürüst olmak, liyakatsizlik, rüşvet, adam kayırma ve ahlaksızlığın karşısında yer almak biçiminde somutlaşır. Fransa'da eğitim alırken, İstanbul'a geldiğinde kaldığı otel odasında namaz kıldığından bahsedilir. Ayrıca İstanbul'a varınca karşılaştığı yabancı dildeki tabelalar, yabancı paraların kullanılması, misyoner okulları, kadın erkek ilişkisinde yaşanan değişimler onu rahatsız eder. Bir cuma günü vapurla boğaza giren Mansur, roman boyunca Müslümanlık ve Türklük kavramına vurgu yapar. Ancak onun için birleştirici unsur veya altında toplanılacak çatı İslamiyet'tir.

Mezhepler arası çatışma İslamiyet'in Tanzimat dönemi romanlarında işlenme biçimlerinden bir başkasıdır. İslamiyet'te birçok mezhep ve tarikat bulunmasına rağmen romanlarda bunlara değinilmez.¹⁹ Mezhep ayrılığına dikkat çeken tek eser Namık Kemal'in *Cezmi* adlı romanıdır. Metinde Şii-Sünni çatışması siyasi bir cepheden işlenmektedir. Eserde Kırım hanedanından Adil Giray'ın İranlılar tarafından esir alınıp Şii mezhebine mensup Şah Tahmasb'ın

17 Samipaşazade Sezâi, *Sergüzeşt, Haz. Tacettin Şimşek* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 65-66.

18 Mehmet Kaplan, "Sergüzeşt", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I içinde* (İstanbul: Dergâh Yay.,1995): 383.

19 Canan Turgut Öktemgil, "Tanzimat Romanında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri", *DTCF Dergisi* Sayı 56 (2016): 281.

sarayında tutulması konu edilmektedir. Adil Giray, sarayda tutsakken şahın karısı Şehriyar ve kız kardeşi Perihan tarafından büyük ilgi görür. Zamanla Adil Giray ile kendisi gibi Sünni olan Perihan arasında bir aşk başlar. Birlikte Sünnilik için çalışmaya ve Sünni bir devlet kurmak için mücadele etmeye karar verirler. İranlılar ve Osmanlılar/Türkler, Müslüman olmalarına rağmen mezhep ayrılığı sebebiyle büyük bir çatışma yaşamaktadırlar. Bu sadece Osmanlı Devleti'yle İranlılar arasında değil İran'da yaşayan Şii mezhebine mensup Türklerle de yaşanır. Mezhep farklılıkları milliyet ve dindaşlığı aşarak bireysel ve toplumsal her türlü ilişkiyi belirleyen önemli bir kriter olarak işlev görür. *İntibah*'da din konusuna vurgu yapmayan Namık Kemal *Cezmi*'de İslamiyet'i günlük uygulamalarından ziyade siyasi boyutuyla ele alıp işler. Yazarın asıl amacı İslam birliğinin sağlanmasıdır. Ona göre Şiilik bu birliğin gerçekleşmesinin önündeki önemli engellerdendir. Metinde çatışmaların saray çevresinde ve sınırlı sayıda kişi arasında yaşanması bu durumun halk üzerindeki etkisinin yeterince hissedilmesini engeller.

Ermeni Harfli İlk Türkçe Romanlarda Din

Osmanlı Devleti, bünyesinde bulunan milletleri, milliyetlerine veya dillerine göre değil bağlı oldukları dinsel gruplamaya göre sınıflandırır ve nüfusu sayarken de bu kriteri esas alır. Buna uygun olarak aynı milliyete mensup olan ve aynı dili konuşan Ermenileri, bağlı oldukları kiliseye göre Ermeni (Gregoryan)²⁰Ermeni-Katolik ve Protestan milleti olarak adlandırır. Benzer bir biçimde Türk, Arap ve Arnavutları da İslam olarak kabul eder.²¹

Osmanlı Devleti'nin kendi içinde yaptığı bu sınıflama ve bakış açısı, bünyesindeki farklı milletlerin kendilerini nasıl gördükleri ve konumlandıkları da önemli bir işarettir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasındaki milletlerin kendilerini bağlı oldukları dinle tanımladıkları ve mezhebi ayırt edici bir özellik olarak kabul ettikleri görülmektedir.

Mezhep ayrılıklarının keskin bir biçimde yaşandığı cemaatlerden biri Ermeni cemaatidir. Gregoryan Ermeniler ile Katolikler arasındaki çatışmalar, Katolik Ermenilerin 1828'de İstanbul'dan sürülmeleri ve ancak iki yıl sonra

20 Türkiye Ermenileri Patrikliği internet sitesinde Ermeni Kilisesi'nin resmi adı Ermeni Apostolik veya Ermeni Resuli Kilisesi olarak ifade edilmektedir. Bkz., "Sorular", *Türkiye Ermenileri Patrikliği*, 20 Ekim 2014. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sorular>

21 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Yay., 2010), 182.

dönabilmeleri bu çerçevede anılması gereken önemli bir örnektir.²² Mezhep çatışmaları uzun vadede ötekileştirilen grupların mevcut sistemi sorgulamalarını ve bu da değişimin önünün açılmasını sağlar. Nitekim 1863'te yayımlanan "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin hayata geçirilmesinde Avrupa'da eğitim görmüş Katolik Ermeni gençlerin faaliyetlerinin katkısı büyüktür. Ermeni cemaatinde modernleşme toplumsal yaşantıda merkezî ve belirleyici bir rol oynayan din/kilise kanalıyla her türlü karar mekanizmasını elinde bulunduran gruplara karşı gerçekleştirilir. Osmanlı bürokrasisiyle güçlü bağları olan amiralar/seçkinler bu mücadelenin önemli taraflarındandır. Ermeni anayasasını hayata geçirmek isteyen modernleşme yanlısı gençler, amiralar engelini aştıktan sonra toplumun farklı kesimlerinin daha fazla temsil hakkı bulduğu bir düzeni getirmeyi başarır. Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'ın ilanından sonra 20 Eylül 1863'ten itibaren Ermeni cemaati yeni anayasaları gereği bir parlamento tarafından idare edilmeye başlanır.

Modernleşme tıpkı Müslüman Osmanlı halkında olduğu gibi Ermenilerde de sanatın değişik kollarında işlenir. Onlar da romanı, modernleşmenin yayılması ve pekişmesi için bir araç olarak kullanırlar. Ancak Müslüman yazarlardan farklı olarak Ermeni yazarlar açık veya kapalı bir biçimde laik bir düzeni benimsediklerini belli ederler. Nitekim Ermeni harfli üç metinde mezhep çatışmaları, ilan edilen nizamnamenin modernleşme karşıtı kesim tarafından nasıl algılandığı ve modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde meydana gelen değişim konu edilmektedir. Metinlerde dinin kendini ne şekilde gösterdiğine baktığımızda öncelikle tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi Hıristiyan Ermenilerde de günlük hayatın hemen her aşamasında düşünceleri ve onların yansımaları olan davranışları yönlendiren veya belirleyen önemli bir referans kaynağı olduğunu görürüz. Romanlarda kahramanlar Tanrı'nın adını genellikle mutluluk ve hüznün anlarında anarlar. Bu kişiler Arap harfli romanlarda çoğunlukla kadınlarken Ermeni harfli romanlarda hem kadınlar hem erkeklerdir. Genellikle kaderci bir anlayışı benimseyen kahramanlar, zor anlarında Tanrı'ya sığınıp ondan yardım dilerler. Mutlu anlarında şükretme, çözümsüz gibi gördükleri durumlarda ise bunu kaderlerine bağlayıp isyan etmeme eğilimi sergilerler. Bu durum, aynı zamanda, toplumda kökleşmiş inanç sistemlerinin zamanla kişilerin davranışlarında nasıl bir alışkanlığa dönüştüğünü de göstermektedir. *Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi* başlıklı metinde yenilik taraftarı kahramanların hepsi inançlı insanlardır. Dikran, Karnig'i kaybettiği için yaşadığı büyük üzüntü sırasında Gülünya'ya, intihar etme yerine yaşamayı, Allah'a sığınmayı ve ondan ümidini kesmemeyi öğütler. Yine aralarında geçen konuşmalardan öteki dünya inancına

22 Şenol Kantarcı, "Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri". *Tarihte Türkler ve Ermeniler*: IX. cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 2014): 67.

sahip olduklarına²³, mutlu anlarında Allah'a şükrettiklerine²⁴ tanık oluruz. Gülünya babasının şiddetinden kaçıp birkaç günlüğüne teyzesine gittiği sırada Dikran, Allah'a yalvararak ondan yardım diler. Şiir biçiminde kaleme alınan metnin tamamında inançlı bir insanın yakarışına tanık oluruz. *Ey yerin göyün sahibi Yazdan,/ Senin keremin bihadd bipayan,/ Rahm et kuluna, olayım hendan, /Yoksa yaşamak, bir emr-i muhal*²⁵ Duygusal içerikli bu mısraların bir erkeğin ağzından aktarılması dikkat çekicidir. Naif karakteriyle Dikran, Ğugas Ağa'yla tam bir karşıtlık oluşturur. Ğugas Ağa, ailesine uyguladığı ölçsüz şiddet sebebiyle romanda gerçek Hıristiyanlıkla ilgisi olmayan bir şeytan gibi çizilir.

Metinde dikkat çeken bir diğer özellik nizamnameye bir kutsiyet verilmesi, mukaddes, müşerref gibi sıfatlarla nitelendirilmesidir. *Niçin ki hodbin pederinin efkârına mübayin olup ve telefime sebep olan ol mukaddes Sahmanatrutyun cevablarını, zaten sana da ederek, mimkin mertebe muhasenatını duyurmuş, ve kendime hemeşkâr kazanmışıdım.*²⁶ Ayrıca Ğugas Ağa, nizamname taraftarlarının herkesin eşit olduğu yeni bir düzeni savunduklarını ve bunu kabul etmemesi durumunda Sahmanatrutyun kitabını alınma dayayacaklarını söyler²⁷. Bu cümle nizamname taraftarlarının, güçlerini geleneksel yapıdan ve kiliseden alan kesimin karşısında yer aldığını ve onların tek başına sahip oldukları yönetme gücüne ortak olmak istediklerini göstermektedir. Bu sırada geçen “mukaddes”, “kitabı alınma dayamak” gibi dinî referanslar içeren kullanımlar bu algıyı pekiştirmektedir. Metinde geçen “suphanallah”, “elhamdülillah” gibi ifadeler ise iki toplumun beraber yaşamasından kaynaklanan kültürel unsurlar/benzerlikler olarak işlev üstlenir.

Akabi Hikâyesi'nde de kahramanların tümü inançlı insanlardır. Eserde inançlı olma hali- özellikle kadın kahramanlarda- acziyet ve kadercilik fikriyle ilişkilendirilir. Sofî dudu Hagop ile yaptığı konuşmada, eşinin kendisine uyguladığı şiddetten ve yaşadığı yoksulluktan bahsederken *fukaralık Allahtandır diyerek çeker idim*²⁸, *Allah böyle istiyor, günahlarım çokdur diyerek tesella olurudum*²⁹ gibi cümlelerle ve kabullenici tavırlarıyla kaderci

23 Aysel Güneş, “Hovhannes Balıkcıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatları Hikâyesi ile Hovsep Maruş'un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 187

24 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 212.

25 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 230.

26 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 185-186.

27 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 222.

28 Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi*, Haz. Andreas Tietze (İstanbul: Eren Yay., 1991), 20.

29 Vartan Paşa “Akabi”, 21

yönünü belli eder. Aynı tutumu *Bir Sefil Zevce*’de, Vartug da sergiler. O da *tecellim böyle imiş*³⁰ diyerek başına gelenleri kaderine bağlar. Katolik olan ve boşanma engeli bulunan Vartug’un nikâhlı eşinden uzaklaşp kendine yeni bir yaşam kurmak istemesi ise modernleşmenin romandaki en önemli göstergelerindendir.

Ermeni harfli metinlerde dinin görünme hallerinden ve öne çıkan biçimlerinden biri mezhepler arası ayrılıklardır. *Akabi Hikâyesi*’nde temel konu Gregoryan Ermeniler ile Katolikler arasındaki kemikleşmiş çatışmalardır. Gregoryan Ermenilerin kendilerini asli unsur kabul edip Katolik Ermenileri dışlamaları toplumsal hayatı ve insan ilişkilerini yakından etkilemektedir. Bu durum metinde Akabi’yle Hagop arasındaki diyalogla aktarılır:

*Mezheplerimizde olan ayrılık, milletlerimizin arasında olan cahilane ve çözümlü zor husumetten meydana gelen sorunlara sebep olan büyük kuvvetten pek fazla korkmalıyız, zira asla görünür olmayarak insanlara hükmettiğini ve fikirleri yönlendirip insanlar arasında ortaya çıkan düşmanlıktan beslenerek hakimiyetini koruduğunu düşünmez misiniz? Ve ol kudret, ilme, birliğe ve sevgiye düşman olup; cehalet, ayrışma ve düşmanlıkla insanları pençesine geçirdiği halde bizim onun bakışlarından kendimizi saklayabileceğimizi düşünüyor musunuz? Bunların hepsini alt etmek için pek çok ıstırap çektikten sonra bilmem ki sonunda rahat edebilecek miyiz?*³¹

Akabi’nin sözlerinden de anlaşıldığı gibi mezhepler arası bu ayrılık ilmi, birliği ve dostluğu karşısına alarak cahilliği, ayrılığı ve düşmanlığı besleyerek insanlara hükmetmektedir. Hatta bu durum insanlara hükmetmenin bir aracı olduğu için, Fasıdyan gibi kötü niyetli din adamları ve Bağdasar gibi bu durumdan çıkar elde eden kişiler tarafından sürdürülmeye çalışılmaktadır. Akabi bu büyük güç karşısında mücadelenin zor olduğunu belirtir. Akabi’nin bu cümlelerinden önce Hagop, Tanrı’nın insanoğluna bahsettiği aklın temel kılavuzları olması gerektiğini, yaratıcıyı tanımanın, haklıyı haksızdan ayırmanın, kendi haklarına sahip çıkmanın ve başkalarının onları kullanmasına engel olmanın ancak bu şekilde mümkün olacağını söyler.³² Bu cümleler aklı, eleştirel düşünmeyi öne çıkararak geleneksel tavırdan ayrılmakta, Batılı bir anlayışı ifade etmektedir. Ancak Batılılaşma Hagop’u inançlı bir insan

30 Aysel Güneş, “*Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)*” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 404.

31 Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi*, Sadeleştiren. F. J. Gül Çoruk, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023), 113.

32 Vartan Paşa, “Akabi”, 113.

olmaktan uzaklaştırmaz. Dinin mevcut işleyişi onları mağdur etse de Hagop, Hıristiyanlık ile Hıristiyanlığın haldeki durumunu veya işleyişini birbirinden ayırır. Dolayısıyla bir kurum olarak dine karşı olumsuz bir tavır takınmaz. Hagop samimi bir inanan ve gayretli bir reformisttir. Bu haliyle Arap harfli romanlarda karşılaştığımız toplum dışı, kendi kültürüne yabancılaşmış alafrangalara bir alternatif oluşturur.

Bir Sefil Zevce'de ise Katolik Ermenileri arasında yaşanan bir çatışmadan bahsedilir. Hamazkyats Ingerutyunu adlı bir dernek, kız çocukları için bir okul açmayı planlar. Ancak bu derneğin kuruluşunda rol alan kişilerden birinin Mihitaryan³³ manastırının keşişlerinden olması ve Propaganda mektebinin papazları ile aralarında ihtilaf bulunması cemaatin ikiye bölünmesine ve tartışmanın büyümesine sebep olur. Tartışma tarafların zarar görmesini engelleyecek şekilde Osmanlı ve Fransız hükümetlerinin araya girmesiyle çözümlür.³⁴ Eserde Vartug'un cahil kocası Mardiros derneğe muhalif olan kesimin taraftarı; Sebuğ ise dernek yanlısıdır. Dernek yanlısı olanlar kızların iyi eğitim alması gerektiğini düşünen Avrupa'da eğitim görmüş, yabancı dil bilen genç Katoliklerdir. Nitekim metinlerde genç kızların hepsi okuma yazması olan, kitap okuyan bir veya birkaç yabancı dil bilen kişiler olarak çizilirler. Dolayısıyla söz konusu romanlarda din kendini mezhep içi çatışmalar biçiminde de gösterir. Değişmeyen husus, her tür değişimin din kurumunun mevcut işleyişiyle girişilen hesaplaşmayla ilintilendirilmesidir.

Karşılaştırma

Ermeni ve Arap harfli ilk Türkçe romanları modernleşmenin din kurumu üzerinde yarattığı etkiler bakımından karşılaştırdığımızda bazı benzer ve farklı özelliklerle karşılaşırız. Ermeni harfli metinlerde modernleşme genellikle Batıda eğitim almış, modernleşmeyi doğru anlamış ve içselleştirmiş genç erkeklerle temsil edilir. Nizamname taraftarı bu gençler, genellikle eski anlayışı devam ettirmek isteyen patrikhane çevresinden veya onlarla bağlantılı kişiler tarafından engellenir. Gülünya'nın gönül verdiği nizamname taraftarı her iki

33 "Mihitaryan Tarikati, 1676'da Sivas'ta doğan Mihitar Appa tarafından kurulmuştur. Cemaat resmi olarak Katolik mezhebine bağlıdır. Mihitar, 1701'de İstanbul'da bir grup oluşturur ancak yerel kiliseyle anlaşmazlığa düşer. Mihitar önce Venedik Cumhuriyeti'ne bağlı Mora Yarımadası'na oradan da 1717 yılında Venedik'e geçer. Kendilerine San Lazzaro adası bağışlanır. Cemaat kurduğu okullarla, 19.yüzyılda Ermeni ulusal bilincinin oluşmasına büyük katkı sağlar". Bkz., "Sivaslı Mhitar", *Vikipedi*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivaslı%C4%B1_Mhitar, (Erişim Tarihi: 22.11.2023).

34 Aysel Güneş, "Hovhannes Balıkcıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş'un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 281-282.

gencin Ğugas Ağa yüzünden ölmesi eski düzen yanlılarının toplum üzerindeki baskıcı tutumlarının yarattığı yıkıcı etkiyi ifade etmeye ve beraberinde modernleşme sürecinin ne kadar zorlu geçtiğini belirtmeye yarar. Müslüman yazarlarca yazılmış ilk romanlarda da modernleşme genellikle erkek kahramanlar tarafından temsil edilir. Ancak bunların çoğunluğu Batılılaşmayı gerektiği gibi anlamayan ve uygulayamayan alafranga züppelerdir. Batılılaşmayı doğru anlayıp içselleştiren kahraman sayısı yok denecek kadar azdır. Ermeni yazarlar, modernleşmeyi topluma örnek olacak Batılılaşmış erkek kahramanlar üzerinden aktarmaya ve onların ölümüne yol açan mevcut sistemi bu yolla eleştirmeye çalışırken; Müslüman yazarlar, topluma zarar veren alafranga züppeleri eleştirmeyi seçerler. Müslüman yazarların bu tavrı benimsemelerinde yeni türeyen bu tipin halk tarafından yabancı veya öteki olarak algılanması ve dışlanması etkili olur. Ermeni harfli romanlarda model olarak sunulan kahramanların köhnemiş sistem yanlılarıncı zarara uğratılması toplumun acıma hislerinin bu kişilerde ve onların temsil ettiği düşünce biçiminde toplanmasını sağlar. Böylece insanların gözünde modernleşme olumlu ve gerekli bir seçenek biçiminde algılanırken Arap harfli romanlarda alafranga züppeler yüzünden- ilk etapta- olumsuz bir çağrışıma sebep olur. Müslüman yazarların Batılılaşma sürecini olumsuz modeller üzerinden aktarıp eleştirmesi, modernleşmenin ülkedeki çözülmeye ivme kazandırmış olmasıyla da ilgilidir. Çünkü modernleşme hareketleri Osmanlı Devleti bünyesindeki halkların millî uyanışlarında önemli bir rol oynar.

Modernleşmeyi doğru veya yanlış anlasa da Müslüman kahramanların din kurumuyla olan bağı içerik açısından değişmez. Farklı tipteki bu kahramanların çoğunun günlük hayatlarında İslami yaşantının izlerine pek rastlanmaz.³⁵ Bilgi verme amacıyla yazdıkları müstakil metinlerde İslamiyet'in öneminden, İslam birliğinin gerekliliğinden bahseden Namık Kemal ve Fatma Aliye Hanım, modernleşme veya kadın erkek ilişkisini işledikleri kurgusal eserlerinde bu tavrı önceliklemezler. Bu tavrı sanatçıların sadece eserlerinde değil sürdürdükleri yaşam biçiminde de gözlenir. Dönemin önemli yüzleri olan bu kişilerin hayatlarına bakıldığında onların İslami kuralları günlük yaşamlarında katı bir biçimde uyguladıkları görülmez.³⁶ Dolayısıyla fikirleriyle sürdürdükleri yaşam arasındaki bağıntıda edebî metinlere model olanın, pratikleriyle birlikte daha çok günlük hayatın kendisi olduğu söylenebilir.

Modernleşme söz konusu edildiğinde Müslüman yazarların romanlarında din açıkça işlenen ve sorgulanan bir kurum değildir. Arap ve Ermeni harfli ilk

35 Kemal Timur, *Türk Romanında Dinler ve İnançlar* (Ankara: Elips Kitap, 2006), 528.

36 Canan Turgut Öktemgil “*Türk Romanında İslami Öğeler (1872-1896)*” (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2011), 343.

Türkçe romanlar arasındaki temel fark kendini bu tutumda gösterir. Ermeni harfli metinlerde kişilerin mutsuzluğunun temel sebebinin anayasa karşıtı Gregoryan Ermeniler ve onların terk etmek istemedikleri katı dinî anlayışları olduğu ifade edilir. Mezhep çatışmasının dini algılama, yaşama veya onu belli kesimlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullanma alışkanlığından kaynaklandığı belirtilerek bir kurum olarak dinin kendisi değil ancak mevcut yaşanma biçimi veya işleyişi tartışmaya açılır. Ermeni harfli metinlerde modernleşme din kurumunun mevcut işleyişinden bağımsız olarak ele alınmaz.

Modern yaşamla mutaassıplığı bağdaştıramayan Müslüman yazarlar ise dinin bazı kesimler tarafından algılanma ve yaşanma biçimini eleştirmek yerine onu göz ardı etmeyi veya anmamayı seçerler. Sessiz kalma bu dönem yazarlarının din kurumu üzerine görüş bildirme yerine benimsedikleri ortak bir tavrıdır. Dolayısıyla modernleşme ile İslamiyet arasındaki ilişkinin ne şekilde biçimlendiği söylenenlerden çok söylenmeyenler veya görmezden gelinenler üzerinden takip edilebilir/okunabilir. Çoğunluğu Osmanlı bürokrati bu yazarlar, farklı milliyetten olup Müslümanlıkta birleşen halklar için bu sorgulamayı tehlikeli bulmuş veya aleni bir sorgulama faaliyetinin modernleşme sürecine sekte vuracağını düşünmüş gibi görünmektedirler. Eski ile yeninin bir arada varlığını devam ettirmesi yeninin tehlikeye atılmaması için bu dönemde başvurulmuş bir yoldur. Ermeni toplumu ile Müslüman/Türk toplumu arasındaki bu yaklaşım farkının yöneten ve yönetilen olma durumuyla ilgili olduğu da söylenebilir. Bir devlete veya yönetime sahip olmama Ermenileri dinlerine ve cemaat ruhuna daha sadık bir toplum olarak biçimlendirir. Yönetime sahip olma Osmanlı hükümeti yöneticilerini ve aydınını davranışlarında ve sözlerinde daha dikkatli ve temkinli olmaya zorlarken, yönetilen halklar doğal olarak böyle bir kaygı taşımazlar. Onlar kendi milli kimliklerini inşa etmeye çalışırken Osmanlı birçok değişkeni ve sürekli değişen şartları dikkate alarak ülkesinin bütünlüğünü koruma telaşındadır. Bu iki amacın birbirine hizmet etmediği açıktır.

Kurgusal metinler olmaları sebebiyle romanlarda modernleşme konusu doğrudan değil bir aşk hikâyesi biçiminde işlenir ve karşıt gruplar bu aşkın tarafları olarak bulunurlar. *Cezmi* bunun tipik örneklerindedir. Şehriyar ve Perihan'ın Adil Giray'a beslediği aşk eserde asıl konunun neredeyse önüne geçer. Adil Giray'ın esir oluşu ve olayların çoğunlukla sarayda geçmesi bu algının güçlenmesine sebep olur. Ermeni harfli üç metinde de modernleşme konusu yine bir aşkın tarafları arasında mezhepler arası veya mezhep içi çatışma biçiminde şekillenir. Bu üç roman Ermeni cemaatinin din ve mezhep temelli bölünmesine karşı savundukları ve aşk üzerinden dile getirdikleri romantik birlik fikriyle, din temelli bir cemaatten ulusa geçişte önemli bir rol

oyunlar.³⁷ Romantizm, Ermeni harfli Türkçe romanlarda millî unsurların tohumlarını atmaya yararken; Arap harfli romanlarda daha çok duygusallığı besleyerek sosyal eleştiriye hizmet eder. Görücü usulüyle evlilik vb. bu çerçevede tartışmaya açılır. Bu tavır zaman içinde dolaylı olarak modernleşmeyi destekler.

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda dinin önemli göstergelerinden olan Allah inancı, dua, kadere iman gibi kimi özelliklere kadın kahramanların günlük hayatlarında daha çok rastlanır. Ayrıca yaşlı kimi kadın kahramanların batıl inançlara sahip olmaları, bu inançlarla dinin eşleştirilmemesi gerektiği konusunda bir ikaz işlevi görür. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ta Ayşe Kadın, *Bir Sefil Zevce*'de ise Veronika üzerinden batıl inançlar ve hurafeler eleştirilir. *Taaşşuk-ı Talat*'ta Saliha Hanım batıl inançlardan arınmış ve bu açıdan model oluşturan yeni bir tip olarak sunulur. *Halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir tür olduğunu kabul etmemek, halk dinini yok saymak dini modernleştirmeye çalışanların genel tavrıdır.*³⁸ Bu tavır bir anlayışı/tercihi ötekileştirdiği için bir grup insanın modernleşmeye daha mesafeli durmasına sebep olur.

Ermeni harfli metinlerde yaşlı erkeklerin büyük bir bölümü, özellikle de babalar ve din adamları, ataerkil düzenin ve mevcut/geleneksel sistemin devamını savunan modernleşme karşıtı kişilerdir. Bu kahramanların tutuculuk dışında en dikkat çekici özellikleri zorbalıktır. Modernleşme taraftarı genç erkekler ise tam tersine romantik, kırılgan ve son derece hassastırlar. Cemaatin ileri gelenlerinden Gülünya'nın babası Ğugas Ağa, Hagop'un babası Viçen Ağa ve Akabi'nin dayısı Bağdasar Ağa çocuklarına ve çevrelerine uyguladıkları şiddetin derecesiyle Arap harfli romanlarda karşılaşmadığımız tiplerdir. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ta Hacıbaba her ne kadar Fitnat'ı rızası dışında evlendirse de hane halkına veya kızına fiziksel şiddet uygulamaz. Yazarların bu tutumları modernleşme karşıtı kişileri dolaylı yoldan eleştirmeye ve modernleşme taraftarlarını okurun gözünde yüceltmeye veya genç nesli bu mecra üzerinden birleştirmeye yarar.

Ermeni harfli romanlarda cemaat yapılanması daha doğruya yakın bir biçimde yansıtılır. Din, din adamları, kilise hayatın önemli bir parçasıdır ve bu bakımdan metinlerde temsil edilirler. Kilise fiziksel bir mekân, gidip ibadet edilen bir yer olarak romanlarda görülmesi de sistemi ve işleyişi belirleyen soyut bir kavram biçiminde kendini daima hissettirir. Metinlerde din görevlileri farklı mezhepten insanların evliliklerine onay vermemeleriyle ve gelişmeye

37 Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, ed. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2020), 137.

38 Şerif Mardin, *Din ve ideoloji* (İstanbul: İletişim Yay., 2019), 145-146

kapalı oluşlarıyla olumsuz bir biçimde çizilirler. *Akabi Hikâyesi*’ndeki entrikacı Katolik Fasıdyan, bu din adamlarının tipik örneklerindedir. Bu dönem Müslüman/Türk metinlerinde din adamları, tarikatlar, tarikat mensupları, ibadet yeri olarak cami nadiren veya hiç karşılaşılmayan unsurlardır. Günlük rutinin ve mahalle hayatının asli unsurlarından olan mahalle imamını *Şair Evlenmesi*’nde görürüz. Şinasi eserinde mahallenin imamını rüşvet alan birisi olarak çizer. Böylelikle din adamı ve beraberinde dinin işleyişi ilk kez olumsuz bir tip üzerinden ele alınır. *Turfanda mı yoksa Turfa mı* romanında karşılaştığımız Şeyh Salih Efendi, kendi hanesine ve çocuklarına sahip çıkamayışı, gerçekleri göremeyişi ve kendinden çok genç bir kızla ikinci evliliğini yapmasıyla olumsuz ve başarısız olarak çizilen diğer bir dinî kişiliktir.

Arap harfli Türkçe romanlarda modernleşme, konaklarda veya köşklere yaşayan üst düzey ailelerin çocuklarının terbiyesiyle ilgilenen Hıristiyan mürebbiyeler ve onların verdiği eğitim sebebiyle çoğunlukla kendi kültüründen ve dininden uzaklaşma biçiminde gerçekleşir. *Bahtiyarlık* romanındaki Madam Terniye bunun tipik örneklerindedir. Madam Terniye, Mansur ve Nusret’i neredeyse bir Hıristiyan gibi yetiştirir.³⁹ Kendi kültürlerine yabancılaşan çocuklar öz annelerinden ziyade bu hanımı benimseyip onun sözünü dinlerler. Dolayısıyla yanlış Batılılaşma millî kültürün ve onun bir parçası olan dinin aleyhine işler. Ermeni harfli üç romanda böyle bir durumla karşılaşmayız. Rupenig’in alafanga züppeliğiyle alay edilse de kendisi yine de cemaati içinde tasvir edilir.

Sonuç

19. yüzyılda ivme kazanan modernleşme sürecini yönetmek üzere Osmanlı Devleti’nin başvurduğu yollardan biri Osmanlılık düşüncesidir. Bünyesindeki halkları aynı çatı altında toplamayı hedefleyen bu düşünce sistemi kısmen de olsa bir başarı yakalar. Ermeni harfli Türkçe romanlar bu anlayışın ürünleridir. Osmanlı edebiyatına ait bu romanlarda dinin mevcut işleyişi, belli kesimler tarafından dinin çoğunluğun aleyhine nasıl şekillendirildiği, mezhepler arası veya mezhep içi çatışmalar biçiminde ele alınır ve eleştirilir. Dolayısıyla din, modernleşmeyle birlikte Ermeni toplumunda tartışmaya açılan, işleyişi açıkça sorgulanan bir kurumdur. Bu sorgulama faaliyeti toplumun inşasında hayati bir önemi olan aile kurumu ve onun ayrılmaz bir parçası olan kadın erkek ilişkisi üzerinden gerçekleştirilir. Ermeni toplumunda çok güçlü olan cemaat yapılanmasının, milliyetin esas alındığı yeni bir biçime dönüşmesinde ve yine her türlü yapıda ve örgütlenmede asli bir rol üstlenen dinin, yerini laik bir

39 Ahmet Mithat, *Bahtiyarlık*, Haz. Murat Cankara vd. (İstanbul: Homer Kitabevi, 2017), 77-79.

anlayışa bırakmasında modernleşme başat bir rol üstlenir. Modernleşme her ne kadar dinin işleyişini sorgulasa da güçlü bir cemaat ruhuna sahip olan Ermeni toplumu için din, tüm mezhep vb. çatışmalara rağmen toplumu bir arada tutan bir zank işlevi görmeye devam eder.

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda din kurumu üzerinde düşünme faaliyeti daha dolaylı ve kapalı bir biçimde gerçekleşir. Müslüman/Türk aydınının bu süreç boyunca takındığı tavrın gerisinde hâkim güç olmanın yarattığı baskının ve sürekli değişen siyasi konjonktürün etkili olduğu söylenebilir. Arap harfli romanlarda Ermeni harfli metinlerden farklı olarak din kurumunun mevcut işleyişi ve bazı çevrelerce dinin gelişmeyi engelleyecek biçimde kullanılması eleştirilmez. Bu eleştiri faaliyeti modernleşme sürecinin devamı için bir tehlike olarak algılanmış gibi görünmektedir. Romanlarda bu konuyla ilgili benimsenen genel tavır, dine karşı mesafeli durmak veya bu konuya temas etmeyerek sessiz kalmak biçimindedir. Böylelikle yenilik taraftarı olmayan kesimin ürkütülmemesi amaçlanır. Bu tavır, toplum hayatında her konuda ikili bir tarzın oluşmasına ve birlikte yaşamasına yol açar. Eserlerinde din kurumuyla ilgili görüş bildiren kişiler, Ahmet Mithat, Namık Kemal ve Mizancı Murat'tır. İslamiyet üzerinde düşünme, onu savunma, başka dinlerle karşılaştırma, siyasi bir çözüm gibi algılama bu yazarlarca dile getirilir. Romanlarda değişmeyen ortak özellik İslamiyet'in günlük hayat içindeki görünürlülüğünün son derece sınırlı olması ve gittikçe azalmasıdır.

Kaynakça

- Altuğ, Fatih. “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında İmparatorluk Medeniyet Yerlilik Yabancılık ve Din”, *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2020): 65-114.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Cankara, Murat. “Ermeni Harfleriyle ilk Türkçe Romanlar Üzerine”. *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2020): 117-137.
- Cebe, Günil Özlem Ayaydın. “19.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”. Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Erginci, Erkan. “Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi”. Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2007. Erişim adresi: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003479.pdf>
- Güneş, Aysel. “Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un-Bir Sefil Zevce- İsimli Ermeni Harfli Türkçe Romanları (İnceleme-metin-dizin)”. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017, Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Kaplan, Mehmet. “Sergüzeşt Romani”. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*. 369-383, İstanbul: Dergâh Yayınları, (1995), 369-383.
- Kantarıcı, Şenol. “Katolik Ermenilerin Anadolu’daki Faaliyetleri”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. IX. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını (2014): 63-79.
- Kut, Turgut. “Ermeni Harfli Türkçe Tercüme ve Telif Romanlar”. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Türk Edebiyatı) Tebliğler I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını (1985):195-214.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”. *Türk Modernleşmesi Makaleler 4.*, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 21-75.

Okumuş, Ejder. “Osmanlı Şibih-laik Tanzimat Devleti’nin Oluşum Sürecinde Ekonomide Laikleşmenin Belirtileri “. *İslami Araştırmalar Dergisi* 19, sy.1 (2006): 175-191.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2010.

Öktemgil, Canan Turgut. “*Türk Romanında İslami Öğeler (1872-1896)*”. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2011. Erişim adresi: https://www.academia.edu/40550194/T%C3%BCrk_Roman%C4%B1nda_%C4%B0slami_%C3%96%C4%9Feler_1872_1896_

Öktemgil, Canan Turgut. “Tanzimat Romanında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri”. *DTCF Dergisi*. 56 (2016): 249-286.

Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar). İstanbul: İletişim Yayınları, (2007): 71-92.

Timur, Kemal. *Türk Romanında Dinler ve İnançlar*. Ankara: Elips Kitap, 2006.

Tunçboyacı, Selin. “*Akabi Hikâyesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19.yy Osmanlı Modernleşmesi*”. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.

İncelenen Romanlar

Ahmet Mithat Efendi. *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. Haz. Kazım Yetiş vd., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, 125-149.

Ahmet Mithat Efendi. *Bahtiyarlık*. Haz. Murat Cankara vd., İstanbul: Homer Kitabevi, 2017.

Fatma Aliye, *Muhâdarât*. Haz. H. Emel Aşa, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996.

Nabizâde Nazım. *Zehra*. Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Namık Kemal. *İntibah*. Haz. Selda Akyol, İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.

Namık Kemal. *Cezmi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2016.

Recaizâde Mahmut Ekrem. *Araba Sevdası*. Haz. Fatih Altuğ, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Samipaşazâde Sezâi, *Sergüzeşt*, Haz. Tacettin Şimşek, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Şemsettin Sami. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*. Haz. Sedit Yüksel, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Şinasi. *Şair Evlenmesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

Vartan Paşa. *Akabi Hikayesi*. Haz. A.Tietze. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.

Vartan Paşa. *Akabi Hikâyesi*, Sadeleştiren. Fatma Jale Gül Çoruk, Konya: Çizgi Kitabevi, 2023.

İnternet Siteleri

“Sorular”, *Türkiye Ermenileri Patrikliği*, 20 Ekim 2014,
<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sorular>.

“Sivaslı Mhitar”, *Vikipedi*,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivaslı%C4%B1_Mhitar, (Erişim Tarihi:
22.11.2023.)